

Piotr Wróbel<http://orcid.org/0000-0002-1332-4181>

Uniwersytet Jagielloński

piotr.wrobel@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2020.3104.17

„Obcy” w Dubrowniku od XIII do początków XVI wieku

STRESZCZENIE

Problem „obcych” na terenie średniowiecznego Dubrownika w różnych kontekstach (zawodowym, społecznym, ekonomicznym, etnicznym) był przedmiotem zainteresowania licznych badaczy (K. Jireček, B. Stulli, I. Mahnken, I. Lučić, I. Mitić, D. Dinić-Knežević, J. Mijušković, I. Voje, B. Krekić, T. Raukar, V. Miović, Z. Janeković-Römer, P. Wróbel). W artykule, po wrywkowym przeanalizowaniu sytuacji „obcych” w Dubrowniku w okresie od XIII do początków XV wieku, autor doszedł do następujących konkluzji: 1. Przyczyny pozytywnego nastawienia Dubrowniczian do imigrantów leżą w podtrzymywanym w oficjalnej propagandzie micie o założeniu Raguzy przez przybyszów. 2. Analiza struktury „obcych” w mieście może prowadzić do wydzielenia wśród nich pewnych grup. Ich pozycja zależnie od przynależności zawodowej, etnicznej oraz zamożności była zróżnicowana. 3. Cyganie i Żydzi pojawili się najpóźniej jako „obcy” w Dubrowniku. Nastawienie miejscowej społeczności do obu tych grup było radykalnie odmienne, co wynikało (jak się wydaje) z różnych pozycji, jakie zajęły one w społeczności lokalnej.

SŁOWA KLUCZE: Dubrownik, Raguzy, migracje, średniowiecze, obcy

ABSTRACT

“Strangers” in Dubrovnik from the 13th to the Beginning of the 16th Century

The problem of “strangers” in medieval Dubrovnik in various contexts (professional, social, economic, ethnic) was of interest to a whole group of researchers (K. Jireček, B. Stulli, I. Mahnken, I. Lučić, I. Mitić, D. Dinić-Knežević, J. Mijušković, I. Voje, B. Krekić, T. Raukar, V. Miović, Z. Janeković-Römer, P. Wróbel). In the article, after a random analysis of the situation of foreigners in Dubrovnik in the period from the 13th to the beginning of the 15th century, the author came to the following conclusions: 1. The reasons for the positive

Sugerowane cytowanie: Wróbel, P. (2020). „Obcy” w Dubrowniku od XIII do początków XVI wieku. *Perspektywy Kultury*, 4(31), ss. 269–283. DOI: 10.35765/pk.2020.3104.17.

Nadesłano: 16.10.2020

Zaakceptowano: 21.12.2020

attitude of the people of Dubrovnik towards immigrants may lie in the myth of the founding of Ragusa by newcomers, maintained in the official propaganda. 2. The analysis of the structure of “strangers” in the city may lead to the separation of certain groups among them. Their position, depending on their professional and ethnic affiliation and wealth, varied. 3. Gypsies and Jews appeared at the latest as “strangers” in Dubrovnik. The attitude of the local community towards these two groups was radically different, which resulted (as it seems) from the different positions they took in the local community.

KEYWORDS: Dubrovnik, Ragusa, migration, Middle Ages, strangers

Problem napływu „obcych” na teren średniowiecznego Dubrownika to zagadnienie bardzo szerokie i złożone. Nic dziwnego, że w różnych kontekstach (zawodowym, społecznym, ekonomicznym, etnicznym) kwestia migracji i funkcjonowania imigrantów była przedmiotem zainteresowania całego grona badaczy¹. Nie powinno to dziwić, gdyż przybysze w Dubrowniku stanowili szeroką i bardzo zróżnicowaną grupę, zatem ciekawą z punktu widzenia historyka. Z uwagi na swe położenie geograficzne, dzieje polityczne oraz znaczenie gospodarcze średniowieczny Dubrownik był w wiekach średnich miejscem intensywnego napływu ludności. Część z tych osób, z różnych przyczyn, zatrzymywała się dłużej w mieście, stając się (niekiedy na bardzo długo) – „obcymi”. Niekiedy niepożądani imigranci byli źródłem poważnych kłopotów politycznych lub ekonomicznych, inni przyczyniali się do wzrostu gospodarczego i kulturalnego miasta. Zawsze jednak ich pojawianie się stawiało przed władzami i mieszkańcami konieczność reakcji, burząc rutynę i testując gotowość do podejmowania nowych wyzwań.

Problem migracji na terenie Republiki Dubrownickiej omawiałem szerzej już przed ponad dekadą, zaś wszechstronnie problem obcych w mieście przedstawiła w swym znakomitym artykule Z. Janeković-Römer (Wróbel, 2007, s. 237–251; Janeković-Römer, 1993, s. 27–38). W niniejszym krótkim artykule chciałbym odnieść się do trzech kwestii związanych z obcymi w mieście, które wymagają uzupełnienia: 1. zaproponować pewne nowe spojrzenie na przyczynę przychylnego stosunku miasta do imigrantów, 2. przeanalizować zbiorowość dubrownickich „obcych” we względnie długim okresie w celu ich kategoryzacji, 3. zwrócić uwagę na dwie mniejszości pojawiające się w Dubrowniku w późnym średniowieczu – Cyganów i Żydów.

1 Problemami tymi zajmowali się przed wiekiem K. Jireček i B. Stulli, nieco później I. Mahnken, I. Lučić, I. Mitić, D. Dinić-Knežević, J. Mijušković, I. Voje, B. Krekić, a w ostatnich trzech dekadach m.in. T. Raukar, V. Miović czy Z. Janeković-Römer.

W przywileju weneckim z 1358 roku znajdujemy definicję rdzennych Dubrowniczian. Są to ...*omnes Ragusei nati in Ragusio et ex eis de cetero nascituri sint* (*Statut grada Dubrownika...*, 2002, s. 510–511). Wszystkich, którzy nie wchodzili do tej zróżnicowanej społecznie grupy określanych ogólnym mianem *terrigenae*, można teoretycznie uznać za „obcych”. Nazewnictwo występujące w źródłach wobec nich jest bardzo zróżnicowane. Zależnie od konkretnej sytuacji mogą to być: *vagi, advenae, peregrini extrinseci, forenses, persone foresterie* lub *forinsece, alienigene, forestieri habitantes* lub czasami w skrócie *habitatores* (Janeković-Römer, 2005, s. 318). Z naciskiem trzeba zauważyć, że to ostatnie określenie może być mylące, gdyż stosowano je także w przypadku stałych mieszkańców Dubrownika z dolów społecznych, którzy nie posiadali praw obywatela (czyli nie należeli do grupy *cives de populo* ani *nobiles*), a którzy na stałe zamieszkiwali miasto, tu się urodzili i jako tacy wchodzili do grupy *terrigenae*. Stanowili oni 2/3 ludności średniowiecznego miasta, a pod względem zawodowym byli to: drobni rzemieślnicy, służba domowa, robotnicy najemni i miejscowi ludzie marginesu². W naszych rozważaniach zajmiemy się zatem grupą nazwaną przez zaprzeczenie *alienigene*, tj. osobami, które nie urodziły się w Dubrowniku i nie zamierzały zostać tu na stałe, choć nieraz spędzały w tym mieście całe dekady, a niekiedy żyły tu przez pokolenia.

Jak wewnętrznie niejednolita była grupa „obcych” w mieście, tak i zróżnicowana była polityka władz wobec nich. Gdy jednych nie tylko chętnie przyjmowano, ale wprost zapraszano do przybycia, inni byli nie mile widziani, a w skrajnych wypadkach nawet wypędzani. Z. Janeković-Römer ustaliła kilka czynników, które stanowiły o stosunku władz miasta do przybyszów. W jej opinii zróżnicowanie wynikało z przynależności imigrantów do określonej grupy kulturalnej, religijnej, etnicznej lub zawodowej, a w przypadku konkretnej jednostki także od jej statusu społecznego i materialnego, pochodzenia oraz indywidualnego zachowania na terenie Dubrownika (Janeković-Römer, 1993, s. 27). W zasadzie można zaakceptować ogólne ustalenia chorwackiej badaczki. Dodać jednak należy, że na traktowanie obcych, czy to indywidualne, czy grupowe, rozstrzygający wpływ miała sytuacja, w jakiej znajdowało się miasto. Stopień zagrożenia politycznego (np. ze strony Turcji czy słowiańskich sąsiadów), występowanie głodu czy zarazy (w mieście lub na terenie, skąd przybyli imigranci)

2 *Cives de populo* – byli to obywatele miasta, nieposiadający wprawdzie *ius suffragii* (uczestniczenia i głosowania w Radach) oraz *ius honorum* (prawa wyboru na urzędy), ale poza tym ich status prywatno-prawny nie odbiegał od statusu szlachty dubrownickiej (*nobiles*). W szczególności w ten sam sposób dziedziczyli i zbywali majątki, ponosili podobną (poza drobnymi wyjątkami) odpowiedzialność karną za swe czyny, a władze interweniowały w obronie ich i ich majątków za granicą. Patrz: Wróbel, 2010, s. 44–45.

determinowały postawę władz wobec „obcych” niezależnie od ogólnych zasad kierujących polityką miasta w tym zakresie.

I. Mitić badający przed laty zasady polityki imigracyjnej Raguzy szukał jej korzeni w antycznej instytucji azylu (Mitić, 1979, s. 129). Po schrystianizowaniu we wczesnym średniowieczu azyl został przeniesiony na niektóre kościoły, dwory biskupie, cmentarze itp.³ Przykładem takiego azylu w Dubrowniku było zapisane w 1190 roku (a stosowane prawdopodobnie wcześniej) prawo zezwalające dłużnikom i przestępcom na bezpieczne odwiedzenie miasta (*salvus conductus, franchisia*) podczas obchodów święta patrona miasta św. Błażeja (Vlaha)⁴. Z czasem wytworzyła się także instytucja świeckiego azylu niezależna od motywacji religijnej, a oparta na prawie suwerennych państw do udzielenia schronienia prześladowanym w innym kraju. Choć zapiski archiwalne wskazują, że Dubrowniczanie udzielali schronienia proszącym o azyl także w XIII i w 1. poł. XIV wieku, chorwacki badacz twierdził, że szerokie stosowanie takich zasad w Raguzie możliwe było dopiero od 1358 roku, kiedy miasto uwolniło się od zależności weneckiej i obecności weneckiego comesa, który miał w tej kwestii zdanie decydujące. W źródłach istnieje bardzo wiele dowodów na to, że po 1358 roku Dubrowniczanie chętnie udzielali schronienia różnego rodzaju przestępcom, uciekinierom i politycznym zbiegom nie tylko z terenów słowiańskich i tureckich, ale i z samej Wenecji⁵. Miasto stało się, jak to ujął znacznie później w swych annałach Piero Luccari: „*refugi ed asilo de'Principi sfortunati*” lub – jak opisano to w źródle z XIV wieku – „*asilo dei Principi e l'albergo della generosità*” (Luccari, 1790, s. 29). Ta pochlebna opinia mogła jednak sporo kosztować, bo przyjmowanie zbiegów narażało Dubrownik nie tylko na oskarżenia ze strony sąsiadów, ale niekiedy pociągało za sobą represje ekonomiczne, a w skrajnych przypadkach nawet interwencje zbrojne ze strony sąsiadów. Skąd zatem tak życzliwa postawa Raguzan?

W opinii I. Miticia Raguzanie czynili to, aby udowodnić, że są krajem suwerennym, który ma prawo przyjmować na swym terytorium, kogo chce. Przyznawanie prawa azylu miałoby być rodzajem testu stopnia niezależności miasta, a wolność – *LIBERTAS* – cenili Dubrowniczanie ponad wszystko (Mitić, 1979, s. 129–143). Istnieje jednak inne uzasadnienie, w mojej opinii bardziej wiarygodne. W wydanej w 2015 r. znakomitej książce *Mit o Dubrowniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada* Lovro Kunčević zwrócił uwagę na znaczenie mitów dotyczących dziejów miasta,

3 Szerzej na ten temat patrz: Siems, 1991, s. 139–181.

4 Podobna praktyka w Kotorze związana była ze świętem św. Trifuna. Por.: Sindik, 1950, s. 89, 127, 144; Prlender, 1994, s. 13; Diversis, 2004, s. 103–104.

5 Liczne przykłady w: Mitić, 1979, s. 129–143; Tadić, 1939, s. 60–169.

jakie pielęgnowano w Raguzie (Kunčević, 2015, *passim*). Czasem były one celowo konstruowane i wykorzystywane przez rządzącą elitę m.in. w celu legalizacji swej władzy lub usprawiedliwienia wygodnej strategii działań politycznych (np. mit wolności w rozumieniu niezależności, a także republikanizmu, mit wierności wobec suzerena, mit państwa pogranicza). Niekiedy wynikały jednak z rzeczywistych dziejów miasta i – mocno historycznie podbudowane – miały wpływ na decyzje jego mieszkańców. Jedną z najstarszych i najmocniej utrwalonych dubrownickich tradycji było przekonanie o założeniu miasta przez uciekinierów i przesiedleńców. Mit ten występował w dwóch faktycznie sprzecznych wersjach, które pojawiają się w rozmaitych dziełach powstałych w Dubrowniku od XV do XVII wieku i – prawdopodobnie komplementarnie – występował też w świadomości Dubrowniczán już od czasów średniowiecza⁶. Choć L. Kunčević w swej pracy nie wyciąga takich wniosków, uważam, że pamięć o założeniu miasta przez wygnańców ze swej ojczyzny determinowała postawę elity dubrownickiej, wpływając na życzliwy stosunek, jaki przyjmowały władze wobec dosiedleńców. Co więcej, im bardziej utrwalał się mit w świadomości tworzących się dubrownickich elit, tym mocniejszy był imperatyw skłaniający władze do przyjmowania uchodźców mimo negatywnych następstw, jakie mogło to przynieść. Stąd większa gotowość Raguzan do przyjmowania uchodźców w wieku XV, gdy zagrożenie było relatywnie największe, niż w wieku XIII (Janeković-Römer, 2015, s. 65–79).

Z naciskiem trzeba zaznaczyć, że uciekinierzy polityczni (choć szczególnie kłopotliwi!) stanowili tylko niewielki odsetek „obcych”, którzy w interesującym nas okresie pojawili się w Dubrowniku. Zdecydowaną większość stanowili ludzie, których do miasta przyciągnął interes ekonomiczny i takie (ekonomiczne) podłoże miał stosunek władz miasta do nich. Specyficzną grupę stanowili Wenecjanie licznie zamieszkujący Raguzę w dobie jej zależności, czyli w końcu XIII i 1. poł. XIV wieku (Krekić, 2007, s. 9–46). Jak ustalił B. Krekić, stale przebywało ich w mieście kilkunastu. Tylko niewielka część z nich sprawowała wówczas funkcje *stricto* polityczne, należąc do *šwity comesa* – reprezentanta *Serenissimej* w mieście. Większość stanowili bogaci kupcy, przedstawiciele największych weneckich rodów (Contarini, Quirino, Condolmieri, Nigro,

6 Chodzi tutaj o tradycję założenia miasta przez uciekinierów z antycznego Epidauros (i dosiedleńców z Salony) mającą swe historyczne korzenie w dziele Konstantyna Porfirogenety *O rządzeniu państwem* (*De administrando imperio*) oraz opowieści wywodzącej się z Latopisu Papy Duklanina (*Historia królestwa Słowian*) o założeniu Raguzy przez przybyłego z Rzymu słowiańskiego księcia Pavlimira o przydomku Belus. Patrz: *Historia królestwa Słowian czyli Latopis popy Duklanina*, 1988, s. 80–83; Konstantyn Porfirogeneta, 2016, s. 55; Kunčević, 2015, s. 23–80.

Bono), którzy dysponując olbrzymim kapitałem, nie tylko angażowali się w zakrojone na wielką skalę interesy (Wenecjanie udzielali w 1. poł. XIV wieku ok. połowy wszystkich pożyczek na terenie miasta), ale byli też posiadaczami cennych nieruchomości. W Dubrowniku przebywali często bardzo długo, nawet po kilkadziesiąt lat, zakupywali zatem tutaj ziemie, domy i pałace (Krekić, 2007, s. 48–80). Ich interesy wymagały jednak wsparcia politycznego, czego dowodzi fakt, że grupa ta wycofała się z Dubrownika w połowie XIV wieku po przejściu miasta pod formalną zwierzchność węgierską (Krekić, 1980, s. 378–379; Krekić, 1980, s. 248–249; Krekić, 2007, s. 101–144; Ćuk, 1990, s. 126).

Podobną pozycję ekonomiczną, choć odmienną politycznie, mieli przybysze z Półwyspu Iberyjskiego, głównie Katalończycy (z Barcelony, Walencji, Tarragony, Tortosy, Saragossy itd.). Hiszpańscy kupcy pojawili się w Dubrowniku w końcu XIII wieku (od 1281 roku) i w ciągu następnego stulecia żywo angażowali się w dochodowy handel niewolnikami. Gdy w 1416 roku obrót ten został zakazany, zajęli się handlem zbożem, wełną i srebrem. W XV wieku Katalończycy inwestowali też w powstające w Dubrowniku warsztaty sukiennicze. Badający tę grupę N. Fejić uchwycił w źródłach z lat 1280–1499 318 Hiszpanów, z czego 53 aktywnych było w latach 1280–1350, 22 w latach 1350–1400, 154 w latach 1401–1450, ok. 100 w drugiej połowie XV wieku. Dostarczając kredytu, Katalończycy zastąpili też częściowo Wenecjan na dubrownickim rynku finansowym, choć trzeba zaznaczyć, że kapitał, jakim dysponowali, był znacząco mniejszy (w rekordowych latach 1430–1435 udzielili kredytów na kwotę ponad 35 tys. dukatów) (Fejić 1988, s. 160–185, 252–256).

Specyficzną grupę „obcych” stanowili wysoko wykwalifikowani fachowcy, ludzie wolnych zawodów pochodzący w dużej części z Italii (Piacenzy, Lukki, Bolonii, Neapolu, Mediolanu, Florencji itd.) lub rzadziej z miast zachodniej Europy. Byli to specjaliści – rzemieślnicy (np. szklarze, ludwisarze czy tkacze), aptekarze, sekretarze, notariusze, lekarze i nauczyciele. Do tej grupy zaliczyć należy także kulturalną elitę: architektów, rzeźbiarzy i malarzy, którym zlecano prace przy wznoszonych budynkach świeckich, kościołach i murach miejskich, a także takich udogodnieniach jak studnie, fontanny czy akwedukty. Oczywiście przedstawiciele tej grupy pojawiali się w Dubrowniku już od XIII wieku (np. do pracy w kancelarii), ale szczególnie liczny ich napływ nastąpił dopiero w XV wieku, kiedy samodzielna Republika okrzepła i zaczęła wyznaczać własne ambitne cele w zakresie urbanistyki, zdrowotności czy scholaryzacji, a wzrastająca zamożność Raguzy pozwoliła na ich realizację. Znaczna część fachowców była zatrudniana bezpośrednio przez władze miasta, inni pracowali na własny rachunek (Božić, 1949, s. 32, 33, 39; Roller, 1951, *passim*; Lučić, 1979, *passim*).

Przez cały XIV i XV wiek notujemy napływ mistrzów różnych profesji rzemieślniczych do Dubrownika. Czasami, jak wyżej wspomniano, był to efekt świadomego działania władz, częściej jednak spontaniczna migracja w poszukiwaniu dobrego zarobku. Rzemieślnicy mogli liczyć na dobre przyjęcie we wszystkich miastach dalmatyńskich, gdyż – inaczej niż na północy – słaby system cechowy nie stawiał mocnych barier. Mistrzowie przybywali głównie z Italii, Hiszpanii, Węgier, Niemiec i Niderlandów (Brugii), ale także z miast dalmatyńskich (Kotoru, Splitu Zadaru, Trogiru itd.) (Dinić-Knežević, 1995, s. 59). Niekiedy rozczarowani opuszczali szybko miasto, wielu jednak pozostało, uzyskując czasem nawet dubrownickie obywatelstwo, przez co z kręgu obcych przechodzili do grupy miejscowych (Mijušković, 1961, s. 106–108). W przypadku, gdy udało im się zdobyć większy kapitał, zaczęli zajmować się także handlem, a gdy po latach pobytu zdobyli obywatelstwo miasta, nabywali nieruchomości w mieście i poza nim. W tej grupie warto wyodrębnić Niemców, potomków górników saskich aktywnych w Serbii (a potem w Bośni), którzy po nawiązaniu kontaktu z kupcami z Dubrownika przenieśli się do tego miasta. Jak wynika z badań D. Dinić-Knežević, Niemcy byli niezbyt liczny, ale stałym elementem etnicznym w społeczności Dubrownika w XIV–XV wieku (Dinić-Knežević, 1980, s. 91–103).

Oczywiście status materialny fachowców opłacanych przez Republikę czy też mistrzów rzemieślników działających na własny rachunek był niższy niż bogatych kupców weneckich czy hiszpańskich, jednak użyteczność z punktu widzenia państwa i społeczności lokalnych oraz związana z tym względna stabilizacja i możliwość stałego osiedlenia czyniła z nich elitę wśród „obcych”.

Jak ustalił J. Lučić, już w XIII wieku do Dubrownika ściągała młodzież w celu nauki rzemiosła, niestety brak dostatecznej liczby danych źródłowych uniemożliwił mu podanie konkretnych statystyk (Lučić, 1979, s. 111–115, 227–229). Uczniowie przyjeżdżali głównie z krain bliskiego bałkańskiego zaplecza, a także z Zety i Albanii oraz miast dalmatyńskich. Według zestawień sporządzonych przez D. Dinić-Knežević na bazie umów notarialnych z lat 1358–1460 do Raguzy przybyło 317 uczniów z tzw. bliskiego słowiańskiego zaplecza (Konavla, Trebinja, Nevešinja, Popovego Polja, Ljubinja, Humu i innych), z dalszych terenów Bośni – 62 osoby, a z miast Zety – 111, przy czym zdecydowanie najwięcej z Baru (*Antivari*) – 35 oraz Kotoru (*Cattaro*) – 24. Z Albanii (wliczając w to Drač, Pilot i Valonę) przyjechało 16 osób. Uczniowie przybywali zatem z zupełnie innych obszarów niż mistrzowie. Znaczna część uczniów po skończeniu edukacji powracała do swych stron rodzinnych lub przenosiła się do innych miast dalmatyńskich czy włoskich. Część próbowała jednak uzyskać status obywatela, aby pozostać w miejscowym

rzemiośle. Warto zwrócić uwagę, że narzucone przez Turków ograniczenie swobody poruszania ludności miejscowej sprawiło, że od lat 60. XV wieku liczba uczniów z krain bałkańskich uległa radykalnemu ograniczeniu (Dinić-Knežević, 1995, s. 67–69, 72–73, 92–93). Wciąż jednak jeszcze przybywała do miasta licznie młodzież z terenów wiejskich należących do Republiki Dubrownickiej. Tu powstaje jednak pytanie, na ile byli to „obcy”, a na ile można ich uznawać za „swoich”.

Najliczniejszą grupę „obcych” w Dubrowniku stanowili ludzie bez określonego wyuczonoego zawodu. Szukali oni w tym dalmatyńskim mieście schronienia przed bezprawiem, głodem, lokalnymi wojnami i najazdami tureckimi, które były niemal stałym elementem życia w średniowieczu. W Raguzie zasilali liczną miejscową grupę żyjącą na marginesie społeczności. Stopniowa rezygnacja z wykorzystywania niewolników do prac domowych, jaką obserwujemy w Dubrowniku w ciągu XIV wieku, powodowała, że niektórzy z tej grupy mogli zostać zatrudnieni jako słudzy. Pozostawiło to ślad źródłowy w postaci notarialnie potwierdzonych umów, które D. Dinić-Knežević wykorzystała do przeprowadzenia m.in. geograficznej analizy pochodzenia osób z tej grupy. Wynika z niej, że do połowy XIV wieku w lwiej części słudzy pochodzili z terenów słowiańskich bliskich Dubrownika, dopiero rozwój dubrownickich kolonii na Bałkanach w późniejszym okresie spowodował, że zaczęto też zatrudniać osoby z obszarów bardziej oddalonych. Analiza wykazała też ścisłą korelację między wojnami na terenie Serbii i Bośni a liczbą umów dla sług w Dubrowniku. Wykazuje też, że bardzo duże grupy, dla których nie starczyło pracy w Dubrowniku, włoscy pośrednicy wywozili do Italii (Dinić-Knežević, 1995, s. 43–46, 48, 51–52, 55, 57). Rzecz ciekawa: choć dopływ ludzi po zajęciu Bałkanów przez Turków musiał się zmniejszyć, a z uwagi na narastający dobrobyt Dubrowniczian popyt na służbę domową rósł, nic nie wiadomo o kryzysie na rynku posług na przełomie XV i XVI wieku. Jednak według D. Rollera w XVI wieku w miejsce półwolnych służących z Bałkanów pojawia się coraz więcej wyspecjalizowanej służby m.in. z Italii (kucharze, pokojówki) (Roller, 1951, s. 159–168).

W źródłach często wzmiankuje się skargi ze strony sąsiadujących z Dubrownikiem możliwych bośniackich i serbskich na przyjmowanie na jego terytorium zależnych chłopów, którzy uciekali od swych panów. Są one na tyle częste, że wydaje się, iż ruchy te miały charakter masowy, choć z uwagi na rodzaj źródeł w tym wypadku nie sposób precyzyjnie podać, o jak duży napływ ludności może chodzić. Według D. Dinić-Knežević migracje pozostawały w związku z zapotrzebowaniem na siłę roboczą w rolnictwie (zwłaszcza w winnicach) na terenach przyłączonych do Dubrownika w XIV i XV wieku (półwysep Pelješac, Terre Nuove, Konavle). Migracje częściowo omijały miasto, gdyż chłopci

osiedlali się bezpośrednio na terenie *contado* (Dinić-Knežević, 1974, s. 109–122).

Zgodnie z zapowiedzią na koniec chciałbym wspomnieć o statusie dwóch nielicznych, ale ciekawych grup etnicznych, które pojawiły się na terenie Dubrownika w późnym stosunkowo okresie. Mogą one funkcjonować (choć każda z innych względów) jako archetyp „obcych”. Są to: Cyganie (Romowie) i Żydzi.

Migracja Romów na Bałkanach (podobnie jak migracja Włachów) stawia w szczegółach wiele znaków zapytania. Wiadomo z pewnością, że w 2. poł. XIV wieku obecni byli na południowych krańcach Bałkanów, a cieśniny przekroczyli prawdopodobnie w tym samym czasie co Turcy. Osmańskim podbojom towarzyszył ruch Cyganów ku północy (Barany, 2002, s. 9–10; Kenrick, 2007, s. 53). W roku 1362 r. po raz pierwszy (i jedyny w XIV w.) Romowie pojawiają się w źródłach. Niejacy Vlach i Vitan „Egipcjanie” (*ad petitionem Vlachi et Vitani egipciorum*) domagali się zwrotu zdeponowanych ośmiu srebrnych pasów od złotnika Radena Bratoslavicia. Istnieją uzasadnione przesłanki (np. imiona Romów), że nie byli oni przejściowo w mieście, ale przebywali tam stale (Jireček, 1962, s. 151). Pierwsza wzmianka o Cyganach w księgach dubrownickich pochodzi z roku 1404. Również w tym wypadku z zapisków wynika, że wymieniony Mikołaj Boryslalić przebywał w mieście przez pewien czas (Petrović, 1976, s. 125). Liczniejsze wzmianki (aż 75) o Romach pochodzą z XV wieku. Wskazują one, że w tym stuleciu było w mieście co najmniej 26 mężczyzn i 5 kobiet (w tym 4 żony Cyganów) reprezentujących tę grupę etniczną. Choć pierwszy zapisek pochodzi już z lat 30. XV wieku, dopiero od lat 70. widać wyraźny ich przyrost, co wskazywałoby na fakt, że ekspansja turecka sprzyjała przemieszczaniu się tej grupy etnicznej. W źródłach pojawiają się Egipcjanie (*Egiptius, Egiupach, Jegupach*) albo Cyganie (*Cinganus, Cingalus, Azinganus*). Nigdy nie nazywają siebie Romami, co czynili np. w Bizancjum. Co ciekawe, imiona dubrownickich Cyganów nie różnią się w ogóle od miejscowych (Nikola, Rajko, Hrvatina, Filip, Ivaniš, Ribica, Radivoj, Anton, Dimitar itp., a kobieta to Olivera). Niektóre, wg klasyfikacji przyjętej jeszcze przez K. Jirečka, należą zatem do romańskich (Anton, Dimitar, Filip, Olivera), inne są typowo słowiańskie (znaczące jest tu imię Hrvatina!) (Jireček, 1969, s. 145, 161, 173–174, 183, 187–188, 192; Petrović, 1976, s. 123–130).

Choć nie jest pewne, kiedy Cyganie przybyli, szybko wrosli w miejscowe środowisko. W 1443 roku wspomina się domy Cyganów poza bramą Ploče. Jednak inne dane wskazują, że nie tworzyli oni tam cygańskiego getta, a władze nigdy nie traktowały ich jako odrębnej zwartej grupy. Nie ma powodów do twierdzenia, by Romów traktowano inaczej niż innych (np. słowiańskich) przybyszów spoza murów. Np. Ivan

Šaninović mieszkał w 1494 roku z matką w centrum Dubrownika przy Plaza w pobliżu kościoła św. Piotra, Wawrzyńca i Andrzeja. Inny Cygan Radosław w 1482 roku miał dom z ogrodem w Grużu⁷.

Czym zajmowali się Cyganie? Kilka razy występują jako muzycy, byli też sługami, produkowali rzeszota i garnki, ale aż ośmioro ze wspomnianych 26 parało się handlem. Nie zmienia to faktu, że przynależeli do najniższych warstw społeczności dubrownickiej, na co wskazuje m.in. krąg osób, z którymi stykali się w swej działalności (Petrović, 1976, s. 133–139). Co ważne, zupełnie brak wzmianek o jakichkolwiek zorganizowanych akcjach przeciwko tej grupie. Nie odnotowano wypędzeń, pobić czy prześladowań. Prawdopodobnie Cyganie byli na tyle dobrze zintegrowani z dubrownickim środowiskiem, że nie było do tego podstaw.

Radykalnie inaczej wyglądała pozycja Żydów⁸. Pierwszy zapis archiwalny o ich obecności w Dubrowniku pochodzi z 1281 roku i dotyczy niejakiego Leo z Dyrachion, który miał zwrócić dług. Pierwsza wzmianka o stałym żydowskim mieszkańcu miasta jest nieco późniejsza i powstała w roku 1324. Choć nieliczne notatki o żydowskich lekarzach i kupcach w Dubrowniku pojawiają się też później i potwierdzone jest w Dubrowniku miejsce określane jako *Giudecca* (chodzi o dom, a nie dzielnicę!), w 2. poł. XIV wieku wiadomości o nich zupełnie zanikają. J. Tadić i B. Krekić sądzili, że przyczyną, dla której Żydzi przestali przybywać do miasta, był lęk przed najazdem tureckim. M. Frejdenberg twierdził, jak się wydaje trafnie, że to raczej ostra konkurencja zawodowa ze strony kupców dubrownickich, a bardziej jeszcze strach, że mogą być uznani za osmańskich szpiegów, był tu decydujący (Frejdenberg, 2000, s. 92–94; Tadić, 1937, s. 12–14; Stulli, 1989, s. 17; Krekić, 1973, s. 257–259).

Jeszcze w 1481 roku podróżnik żydowski Meshul-Lam z Volterry pisał: „Raguza jest prześliczna. Tak pięknego i lśniącego miasta jeszcze nie widziałem. Odważyłbym się powiedzieć, że podobna jest do Florencji. Raguzanie są bardzo bogaci, szczególnie kupcy, którzy odziewają się jak panowie. Miasto jest wolne jak Florencja, niestety nie ma tam Żydów” (cytat za: Burdelez, 1998). Żydzi pojawili się na większą skalę w Raguzie dopiero po wygnaniu z Hiszpanii w roku 1492. Ciągnęli na wschód, ponieważ osmańska Turcja witała ich z otwartymi ramionami. Podróże nie były bezpieczne. W 1495 roku na dubrownickim statku ograbiono 22 Żydów. Władze w obawie przed reakcją Osmanów podjęły śledztwo i wypłaciły rekompensaty poszkodowanym. Nie zapobiegło to jednak

7 Postanowienie z 1443 roku mówi: „[...] wszyscy Cyganie i wszyscy mieszkańcy poza bramą Ploče mają trzymać psy uwiązane”, patrz: Petrović, 1976, s. 130–131.

8 Szerzej o Żydach w regionie: Hrabak, 1994, s. 24–45.

ostrej interwencji Porty⁹. W 1500 roku znów na dubrownickim terytorium doszło do ataku na podróżujących Żydów i znów mimo wypłaty odszkodowań interweniował turecki kadi z Hercegnowi (Tadić, 1937, s. 44).

Niestety mało wiemy o szczegółach osiedlania się Żydów w Dubrowniku w latach 90. XV wieku, jednak w początku następnego wieku znajdowała się tu spora kolonia, której przedstawiciele prowadzili operacje finansowe na znaczne sumy¹⁰.

Początkowo Żydzi traktowani byli jak wszyscy inni „obcy”, jednak z czasem żyjący w izolacji, różniący się wiarą, a przy tym konkurujący w handlu i względnie bogaci stali się niemile widziani. Dubrownickie władze, czule na punkcie swej suwerenności, drażnić też musiała czujna opieka, jaką otaczali tę grupę przedstawiciele sułtana z sąsiednich regionów. W 1502 roku na wieść o rzekomym mordzie rytualnym doszło do aresztowań wielu Żydów, z których siedmiu po torturach skazano na śmierć. W ich obronie bardzo ostro wystąpił sułtan i Dubrowniczanie musieli włożyć wiele wysiłków i pieniędzy dla odzyskania życzliwości Porty (Münster, 1979, s. 99–110; Stulli, 1989, s. 19–20; Miović, 2005, s. 9).

W następnych latach klimat wokół mniejszości żydowskiej wyraźnie się pogarszał. W 1510 roku na posiedzeniach dubrownickiej Rady Zaproszonych intensywnie dyskutowano wprowadzenie kary 100 dukatów i 6 miesięcy więzienia za przywiezienie Żydów do miasta. Prawo zostało ostatecznie odrzucone 24 głosami przeciwko 17, ale sprawa ta oddaje nastawienie Dubrowniczian do przybyszów (Frejdenberg, 2000, s. 95). W grudniu 1514 roku ponownie odrzucono prawo o wypędzeniu Żydów z miasta w terminie 6 miesięcy, jednak pół roku później pod wpływem kazań przybyłego do miasta franciszkanina Tomasza Ilira prawo o wygnaniu Żydów zostało przegłosowane (Tadić, 1937, s. 54–56). Być może inspiracją dla Dubrowniczian były wydarzenia w Wenecji, gdzie właśnie w tym czasie doszło do powstania żydowskiego getta (Calimani, 2002, s. 53–67).

W przeciwieństwie do potężnej Wenecji władze Dubrownika w ówczesnej sytuacji politycznej nie mogły w pełni wyegzekwować ustanowionego prawa. Zbyt mocno ciążyła nad Republiką zwierzchność turecka, a polityka sułtana wobec Żydów była radykalnie odmienna. Paradoksalnie na poprawę ich położenia wpływały także wojny Turcji ze światem chrześcijańskim. Dubrownik stawał się wówczas „oknem na świat zachodni” dla sułtana i miejscem niezwykle intensywnej wymiany. Żydzi w tej wymianie

9 Sprawa ciągnęła się jeszcze długo, a jej zakończenie kosztowało władze Dubrownika ogromne pieniądze. Patrz: J. Tadić, 1937, s. 43–44.

10 O rozmiarach ich migracji pośrednio świadczy informacja z o podstawionych 170 koniach dla Żydów idących przez Dubrownik do Skopje. Sumy zaangażowane w operacje finansowe sięgały 700 dukatów, patrz: Frejdenberg, 2000, s. 94–95.

uczestniczyli – stali się zatem potrzebni. Pokazuje to najlepiej konflikt turecko-wenecki z lat 1537–1540, podczas którego liczba Żydów zamieszkujących miasto radykalnie wzrosła. Decyzją władz miasta w 1546 roku ustanowiono w Dubrowniku getto (Frejdenberg, 2000, s. 96; Miović, 2005, s. 10–20).

Z zaprezentowanego tekstu, jak sądzę, wypływają pewne wnioski:

1. Przyczyny pozytywnego nastawienia Dubrowniczczan do imigrantów mogą leżeć w podtrzymywanym w oficjalnej propagandzie micie o założeniu Raguzy przez przybyszów.
2. Analiza struktury „obcych” w mieście może prowadzić do wydzielenia wśród nich pewnych grup. Ich pozycja zależy od przynależności zawodowej, etnicznej oraz zamożności była zróżnicowana.
3. Cyganie i Żydzi pojawili się najpóźniej jako „obcy” w Dubrowniku. Nastawienie miejscowej społeczności do obu tych grup było radykalnie odmienne, co wynikało (jak się wydaje) z różnych pozycji, jakie zajęły one w społeczności lokalnej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Historia królestwa Słowian, czyli Latopis popa Dukljanina.* (1988) (przeł. i oprac. J. Leśny). Warszawa: PWN.
- Filip de Diversis. (2004). *Opis Dubrownika. Situs aedificiorum politiae et laudabilium consuetudinum inclitae civitatis Ragusii* (przeł. P. Wróbel, J. Bonarek). Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Konstantyn Porfirogeneta. (2016). *O rządzeniu państwem* (przeł. G.K. Wałkowski). Warszawa: Euro Omni.
- Luccari, G.P. (1790). *Coppioso ristretto degli annuali di Ragusa*. Ragusa.
- Statut grada Dubrownika, sastavljen godine 1272.* (2002) (przeł. i oprac. A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić). Dubrovnik: Državni arhiv.

Opracowania

- Barany, Z. (2002). *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*. New York: Cambridge University Press.
- Božić, I. (1949). Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV–XV veku. *Istoriski glasnik*, 1, Beograd.
- Burđelez, I. (1998). Konsuli Židovi u službi Dubrovačke Republike. *Zbornik diplomatske akademije*, br. 3, Zagreb.
- Calimani, R. (2002). *Historia getta weneckiego* (przeł. T. Jekiłowa). Warszawa: Czytelnik.

- Ćuk, R. (1990). I Rapporti economici fra Ragusa e Venezia nel Medio Evo. W: A. Di Vittorio (red.), *Ragusa e il Mediterraneo. Ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra Medioevo ed Età Moderna* (s. 115–159). Bari.
- Dinić-Knežević, D. (1974). Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku. *Jugoslovenski istorijski časopis*, 13(1–2). Beograd.
- Dinić-Knežević, D. (1995). *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*. Novi Sad: SANU, Ogranak u Novom Sadu: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju.
- Dinić-Knežević, D. (1980). Nemci u Srednjovjekovnom Dubrovniku. *Anali*, vol. 18.
- Fejić, N. (1988). *Španci u Dubrovniku u srednjem veku*. Beograd: Prosveta Bgd.
- Frejdenberg, M. (2000). *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg veka*. Zagreb: Dora Kurupićeva.
- Hrabak, B. (1994). Jevreji u Italiji i istočna Jadranska obala 1350–1530 godine. *Istorijski časopis*, knj. XXIX, Beograd.
- Janeković-Römer, Z. (2005). Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku. W: *Raukarov zbornik zbornik u čast Tomislava Raukara*. Zagreb: FF Press.
- Janeković-Römer, Z. (1993). Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku, između prihvaćenosti i odbačenosti. *Rad*, knj. 26, Zagreb.
- Janeković-Römer, Z. (2015). *The Frame of Freedom. The Nobility of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism*. Zagreb–Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Jireček, K. (1962). Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka. W: *Zbornik Konstantina Jirečeka*, II. Beograd: Naučno delo.
- Kenrick, D. (2007). *Historical Dictionary of Gypsies (Romanies)*. Maryland–Toronto–Plymouth, UK: The Scarecrow Press, Inc. Lanham.
- Krekić, B. (1980). Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economic Growth in the late Middle Ages. W: Idem, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages* (s. 378–379). London: Variorum Reprints.
- Krekić, B. (1980). Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth through Fifteenth Centuries. W: Idem, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages* (s. 248–249). London: Variorum Reprints.
- Krekić, B. (2007). Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth century: a Short Survey. W: Idem, *Unequal Rivals. Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Zagreb–Dubrovnik: HAZU.
- Krekić, B. (2007). Some Venetians in Dubrovnik in the Fourteenth Century. W: Idem, *Unequal Rivals. Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Zagreb–Dubrovnik: HAZU.
- Krekić, B. (2007). Venetians in Dubrovnik (Ragusa) and Ragusans in Venice as a Real Estate Owners in the Fourteenth Century. W: Idem, *Unequal*

- Rivals. Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries.* Zagreb–Dubrovnik: HAZU.
- Krekić, B. (1973). The Role of the Jews in Dubrovnik (Thirteenth–Sixteenth Centuries). *Viator*, vol. 4.
- Kunčević, L. (2015). *Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada.* Zagreb–Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Lučić, J. (1979). *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća.* Zagreb: Sveučiliste u Zagrebu – Institut za Hrvatsku Povijest.
- Mijušković, J. (1961). Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku. *Glas*, G. 246, Beograd.
- Miović, V. (2005). *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic 1546–1808.* Zagreb–Dubrovnik: Institute for Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik.
- Mitić, I. (1979). Imigracijska politika dubrovačke republike s posebnim obzirom na ustanovu svjetnog azila. *Anali*, vol. 17, Dubrovnik.
- Münster, L. (1979). Proces zbog ritualnog bistva u Dubrovniku 1502. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, I, 99–110.
- Petrović, Đ. (1976). Cigani u srednjovekovnom Dubrovniku. *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 13–1.
- Prlender, I. (1994). Dubrovačko posvajanje svetog Vlaha. *Dubrovnik*, vol. 5.
- Raukar, T. (1977). Cives, habitatores, forenses u srednjovekovnim dalmatinskim gradovima. *Historijski zbornik*, G. XXIX–XXX.
- Roller, D. (1951). *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću.* Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Siems, H. (1991). Zur Entwicklung des Kirchenasyls zwischen Spätantike und Mittelalter. W: O. Behrends, M. Diesselhorst (red.), *Libertas: grundrechtliche und rechtsstaatliche Gewährungen in Antike und Gegenwart. Symposium aus Anlass des 80. Geburtstages von Franz Wieacker* (s. 139–186). Ebelsbach: Rolf Gremer.
- Sindik, I. (1950). *Komunalno uredjenje Kotora (od druge polovine 12. do početka 15 st.).* Beograd: Naučna Knjiga.
- Stulli, B. (1989). *Židovi u Dubrovniku.* Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, NZMH i Kulturno društvo „Dr. Miroslav Šalom Freiburger”.
- Tadić, J. (1937). *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća.* Sarajevo: Izd. „La Benevolencia”.
- Tadić, J. (1939). *Promet putnika u starom Dubrovniku.* Dubrovnik Izdanje Turističkog saveza u Dubrovniku.
- Wróbel, P. (2010). *Dubrownik w latach 1358–1526. Organizacja przestrzeni.* Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Wróbel, P. (2007). Problem migracji na terenie Republiki Dubrownickiej w XIV i XV wieku. W: D. Quirini-Popławska (red.), *Mare apertum: przepływ idei*,

ludzi i rzeczy w świecie śródziemnomorskim. „Portolana. Studia Mediterranea”, t. 3. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Piotr Wróbel – dr hab., prof. UJ, mediewista, zajmujący się dziejami Bałkanów i państw basenu Morza Śródziemnego w późnym średniowieczu. Od 1991 r. zatrudniony w Instytucie Historii UJ najpierw w Pracowni Dydaktyki Historii, a od 1993 r. w Zakładzie Historii Średniowiecznej Powszechnej. W 1997 r. obronił pracę doktorską, a w 2010 r. pracę habilitacyjną na Wydziale Historycznym UJ. W latach 2008–2011 kierownik studiów licencjackich mediteraneistyka; od 2012 r. kierownik Zakładu Historii Średniowiecznej Powszechnej; w latach 2012–2020 zastępca dyrektora, a od 2020 r. dyrektor Instytutu Historii UJ. Autor monografii: *Krzyż i Półksiężyc. Zachodnie Bałkany w latach 1444–1463* (Kraków 2000); *Dubrownik w latach 1358–1526. Organizacja przestrzeni* (Kraków 2010). Współautor przekładów (wraz z J. Bonarkiem) Filip de Diversis, *Opis Dubrownika* (Kraków 2004); Benedykt Cotruglio, *Księga o sztuce handlu* (Kraków 2007); Ludwik Tuberon de Crieva, *Pamiętniki o czasach moich* (Kraków 2016).

